

ZgSp2353-7426/20.07.2021/25.07.2020/30.07.2021/01

Maria Marzena Mazur

ORCID 0000-0003-1223-6988

*Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku
Katedra Pedagogiki*

Dr Agata Jacewicz

ORCID 0000-0001-5908-7698

*Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku
Katedra Pedagogiki*

NIEPRZEMIJAJĄCE WARTOŚCI KONCEPCJI FRIEDRICH A FROEBLA

Streszczenie

W artykule starano się ukazać stale aktualną wartość koncepcji niemieckiego pedagoga Friedricha Froebła. Przybliżono biografię twórcy nowoczesnego wychowania przedszkolnego, jego myśl pedagogiczną prowadzącą do sformułowania założeń koncepcji. Poddano analizie najważniejsze dzieła pedagoga będące istotnym opisem jego filozofii edukacyjnej małego dziecka. Szczególną uwagę poświęcono zabawie i znaczeniu materiału dydaktycznego – darów Froebła. Opisano także niektóre działania pedagogiczne inspirowane teorią zabawy we współczesnej edukacji przedszkolnej.

Słowa kluczowe: koncepcja wychowania • dziecko • nauczyciel-ogrodnik • dziecięce ogródki (das Kindergarten) • zabawa • dary freblowskie.

ENDURING SIGNIFICANCE OF FRIEDRICH FROEBEL'S PEDAGOGY

Abstract

The article describes the values of Friedrich Froebel's pedagogical thought and practice in pre-school education. The biography of the creator of modern preschool education has been outlined, along with his pedagogical ideas which led to the formulation of the principles of the concept. The most important works of the pedagogue, as a valuable illustration of his educational philosophy have been analysed with particular attention paid to play and the quality of teaching materials – Froebel's gifts. Some pedagogical activities inspired by the theory of play in contemporary preschool education have also been addressed in the article.

Keywords: concept of upbringing • child • teacher-gardener • children's gardens (das Kindergarten) • play • Froebel gifts.

Wstęp

Koncepcja wychowania Friedricha Wilhelma Augusta Froebela została zbudowana na solidnym i oryginalnym fundamencie teoretycznym, który na tamtą epokę był nowatorskim pomysłem zastosowania jej w edukacji dzieci w wieku przedszkolnym. Życie osobiste niemieckiego pedagoga w sposób dość wyraźny przełożyło się na późniejsze jego naukowe poglądy. Froebel miał dość trudne i ciężkie dzieciństwo – z pewnością to dało mu późniejsze pomysły oraz zastosowanie przedsięwzięć w autorskiej koncepcji pedagogicznej i ich urzeczywistnienie w praktyce¹.

Froebel był twórcą filozofii wychowania, która była określana nazwą „sferycznej”. Uważał, że wychowanie nauczające powinno mieć charakter globalny łączący aspekty poznawczo-intelektualne, fizyczno-manualne, socjalne oraz religijne². Froebel zgadzał się

---

¹ M. Z. Stepulak, *Psychologiczno-etyczna refleksja nad założeniami i wartością aplikacyjną metody Froebela*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela wyzwaniem dla nauczycieli, szansą dla dzieci. Teoria i praktyka*, Lublin 2017, s. 15.

² M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk, *Istota pedagogiki Friedricha Froebela – wprowadzenie w problematykę* [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela ...*, dz. cyt., s. 6.

z wieloma z poglądami innego pedagoga – Johanna Heinricha Pestalozzkiego, który uważał, że rozwój dziecka kierowany jest przez trzy siły: percepcyjną i intelektualną (siła głowy), fizyczną (siła rąk) oraz moralną (siła serca)³.

W niniejszym artykule przedstawiono krótką notę biograficzną niemieckiego pedagoga, przeanalizowano jego myśl pedagogiczną oraz przedstawiono najważniejsze dzieła, które we współczesności powinny być wskazówką edukacyjną dla nauczycieli wychowania przedszkolnego przydatną w edukacji małych dzieci.

Biografia twórcy podstaw nowoczesnego wychowania przedszkolnego

Friedrich Wilhelm August Fröbel (Froebel) urodził się we wsi Oberweissbach 21 kwietnia 1782 roku. We wczesnym niemowlęctwie (miał dziewięć miesięcy) stracił matkę (Jakobine Eleonore Friderica 1744–1783), przy czym opiekę nad nim przejął ojciec (Johann Jakob 1730–1802) będący pastorem. Ojciec troszczył się o rozwój i wychowanie swego jedyne syna. W 1785 roku ojciec Froebela ponownie się ożenił, jednakże macocha nie interesowała się małym Friedrichem co miało wpływ na jego późniejsze poczucie osamotnienia i odrzucenia⁴.

Młody Froebel był buntowniczy i posiadał egocentryczne cechy charakteru. Przez rówieśników był uważany jako dziecko złośliwe. Jednak już w czasach młodości poszukiwał stale harmonii, celu i sensu życia, a robił to przez obserwowanie natury, rozmyślanie nad słowami Biblii, organizowanie samodzielnych wędrowek wśród lasów i łąk, ale najwnikliwiej obserwował ludzi, którzy go otaczają. Froebel od najmłodszych lat był naznaczony trzema doświadczeniami – utratą matki, miłością do przyrody oraz wiarą chrześci-

---

³ J. Zjawin, *Rola pracy i nauczania w koncepcji wychowania integralnego Edmunda Bojanowskiego na tle europejskich prądów wychowawczych XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL 60” 2017, nr 4 (240), s. 216.

⁴ S. Kustos, *Friedrich Froebel – od inspiracji do kreacji*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela...*, dz. cyt., s. 47.

jańską (wyznanie luterzańskie). Połączenie tych doświadczeń oraz siła z jaką oddziaływały na siebie, miała wpływ na jego założenia pedagogiczne, które później tworzył i realizował⁵.

Froebel w 1792 roku trafił pod opiekę swego wuja, który w sposób umiejętny zajął się jego edukacją. Po kilku latach (w 1796 roku) ukończył szkołę ludową i zaczął kształcenie w służbie leśnej. W 1799 roku podjął studia przyrodnicze na uniwersytecie w Jenie i został zmuszony do rezygnacji z kształcenia w służbie leśnej. Z powodu problemów finansowych i ciężkiej choroby ojca, wrócił do domu, aby pomóc przy obowiązkach, aż do 1802 roku.

Po śmierci ojca Froebel podejmował się różnych zajęć. Był m.in. aktuariuszem na Wydziale Leśnym, geodetą i księgowym w dużej miejskiej posiadłości. W 1805 roku rozpoczął studia we Frankfurcie z dziedziny architektury, został tam z czasem nauczycielem. W czasie studiów odbywał podróż do szkoły wcześniej wspomnianego Pestalozziego w Szwajcarii. Tam rozpoczął swoją pracę jako tutor trzech synów w bogatej rodzinie⁶.

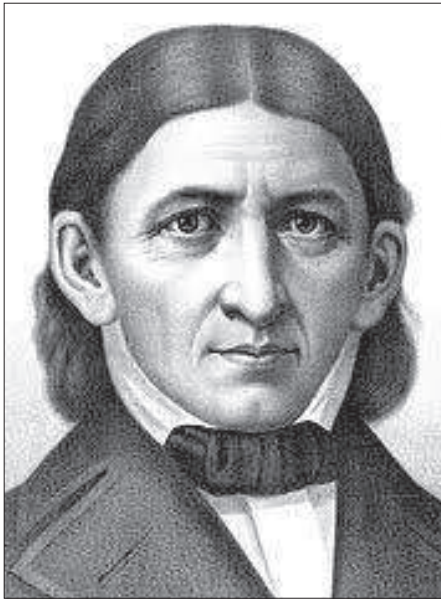
W 1811 roku opuścił Frankfurt, powrócił na studia w Getyndzie i w Berlinie, gdzie studiował krystalografię⁷. W tym samym czasie dojrzewały jego pedagogiczne refleksje i ostatecznie opracował swoistą filozofię edukacyjną, tzw. filozofię „sfer”. Zgłębianie dalszych nauk filozoficznych przerwała Froebelowi wojna przeciwko Napoleonowi (w latach 1812–1813). Do wojska zgłosił się jako ochotnik, ponieważ uważał, że nie byłby w stanie odpowiednio nauczać o wolności, honorze i ładzie społecznym, jeśli nie doświadczyłby tego czym jest walka. W wojsku poznał dwóch studentów teologii, którzy po wojnie stali się jego bliskimi współpracownikami. Byli to Johann Wilhelm Middendorff i Heinrich Langethal⁸.

⁵ M. Z. Stepulak, *Psychologiczno-etyczna...*, dz. cyt., s. 16.

⁶ S. Kustos S., *Friedrich Froebel – od inspiracji do kreacji*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela...*, dz. cyt., s. 48.

⁷ Jest to dział nauki zajmujący się opisem, klasyfikacją i badaniem kryształów, krystalitów oraz substancji o strukturze częściowo uporządkowanej (www.pb.edu.pl).

⁸ B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar Zabawy, Program wychowania przedszkolnego*, Lublin 2017, s. 17.

Rycina 1. Friedrich Wilhelm August Froebel (1782–1852)

Źródło: Pedagogikum, *Friedrich Froebel – twórca wychowania przedszkolnego* [online] dostęp [w:] www.lxio.wordpress.com/historia-wychowania/friedrich-froebel/, dnia 16.11.2020.

Po wojnie, w 1814 roku. Froebel został asystentem profesora Samuela Ch. Weissa w Instytucie Mineralogii Uniwersytetu Berlińskiego. Studia krystalograficzne oraz mineralogia potwierdziła jego filozoficzne podłoże koncepcji sferycznej. Froebel zaczął wówczas coraz mocniej upatrywać, że porządek, cykliczność i harmonia to prawa rządzące rozwojem człowieka. W swoich postulatach i założeniach już wówczas odwoływał się do orientacji humanistycznej, naturalizmu, psychologii humanistycznej, pedagogiki romantyczno-liberalnej oraz personalizmu⁹.

W 1816 roku Froebel założył w Griesheim w Turyngii szkołę, która z czasem przyjęła nazwę Ogólny Niemiecki Zakład Wychowawczy, który w 1817 roku został przeniesiony do Keilhau koło Rudolstadt. Założenie tej szkoły przez Froebła związane było ze śmiercią jego brata, który osierocił trzech synów¹⁰. Opieka nad dziećmi brata przyczyniła się do założenia tej placówki. W ciągu

⁹ S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 49.

¹⁰ B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar Zabawy. Program wychowania...*, dz. cyt., s. 18.

czterech lat, w szkole było już około sześćdziesięciu wychowanków w różnym wieku. Uczono i wychowywano dzieci łącząc aspekty poznawczo-intelektualne, fizyczne, manualne, socjalne oraz religijne. Dzieci miały tam zatem takie przedmioty jak: religia, arytmetyka, język, ojczyznoznawstwo, gimnastyka, gry towarzyskie. Wszystkie nauki były oparte na metodzie projektu, co było odzwierciedleniem teorii Pestalozziego. Dodatkowo nauczanie i wychowanie w tej szkole było indywidualnie modelowane, ponieważ uwzględniało się siły i możliwości dzieci oraz podkreślano sferyczny warunek jedności między naturą, nauką oraz wychowaniem¹¹.

W roku 1820 Frobel wydał pierwszy z pięciu pamfletów, które ukazywały się do roku 1823. W 1826 roku zaś wydał swoją najważniejszą pracę na temat wychowania człowieka¹². Z kolei w roku 1831 założył podobną szkołę na wzór tej z Keilhau, w Lucernie, a następnie w Bernie w Szwajcarii. Pięć lat później już razem z żoną Wilhelminą H. Hoffmeister wrócił do Rudolstadt w Niemczech, a w 1837 roku otworzył w Bad Blankenburg przedszkole pod nazwą Zakład dla Rozwijania Zamiłowań Dzieci i Młodzieży do Pracy i jednocześnie rozpoczął pracę nad serią metodyczną „dary i zajęcia”. W 1839 roku umiera jego żona, a rok później niemiecki pedagog nazywa swój zakład dla małych dzieci „ogródkiem przedszkolnym”¹³.

Dziecięce ogródki Froebela (das Kindergarten) stały się dość powszechne. Koncepcja wychowania niemieckiego pedagoga skłaniała się do tego, żeby dzieci w ogródku czuły się pielęgnowane jak rośliny przez ogrodnika – wychowawcę. Rola nauczyciela polegała na tym, aby dzieci miały możliwość optymalnego rozwoju i szansę na eliminację czynników destrukcyjnych. Był to ruch wychowania, który w państwie pruskim nie był akceptowany przez władze. Państwo nie tolerowało, aby w instytucjach wychowujących dzieci, istniał model samodzielnego przez dzieci myślenia i poszanowania innych ludzi¹⁴. Froebel jednak nie zrażając się opinią pruskich władz, obserwował zachowania dzieci i było to jego głównym źród-

¹¹ J. Marx, E. Steinfeldt, *Froebel. Koncepcja ramowa*, Warszawa 2014, s. 7.

¹² B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar zabawy. Program wychowania...*, dz. cyt., s. 18.

¹³ M. Z. Stepulak, *Psychologiczno-etyczna...*, dz. cyt., s. 16.

¹⁴ S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 49.

dłem praktyki wychowawczej. Jego teoretyczne założenia, na jakich bazował, dotyczyły tego, że dziecko jest w procesie wychowania pierwiastkiem boskim, indywidualnością i częścią większej społeczności. Froebel najchętniej obserwował dzieci podczas zabawy, ponieważ uważał, że to właśnie zabawa jest najważniejszym elementem rozwoju każdego dziecka¹⁵. W 1840 roku w Niemczech powstał narodowy ogródek dziecięcy, który był podwaliną systemu oświaty. W placówkach niemieckiego pedagoga wychowywały się dzieci, ale kształcili również przyszli nauczyciele – wychowawcy oraz pomocnice dla matek dzieci i opiekunki¹⁶.

W latach 1844–1847 Froebel prowadził wykłady w Dreźnie, Darmstadt, Hamburgu i Frankfurcie. Był zapraszany również na wiele nauczycielskich konferencji. W 1849 roku przeniósł się do Liebenstein koło Eisenach w celu rozpoczęcia szkolenia dla przyszłych nauczycieli przedszkoli. Zaczęło się zauważać coraz więcej kobiet jako nauczycielek wychowania przedszkolnego. Rząd pruski nadal jednak zabraniał prowadzenia przedszkoli i podejrzewał Froebela o działalność wywrotową. Pomyłka pisarska pod wpływem zbieżności z nazwiskiem autora antyspołecznej broszury – Karola Froebła, spowodowała, że placówki wychowawcze niemieckiego pedagoga musiały zostać zamknięte, jednakże po licznych wyjaśnieniach nakaz ten został cofnięty¹⁷.

Froebel zmarł w dniu 21 lipca 1852 roku w Marienthal. Został pochowany na cmentarzu w Schweina – obecnie jest to dzielnica miasta Bad Liebenstein w Niemczech obok drugiej żony Luizy. Na jego grobie można odnaleźć symbol edukacji freblowskiej, który jest ustawiony w formie kolumny o podstawie sześcianu, na której stoi walec i kula¹⁸.

¹⁵ B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar Zabawy. Program wychowania...*, dz. cyt., s. 17.

¹⁶ M. Z. Stepulak, *Psychologiczno-etyczna...*, dz. cyt., s. 16.

¹⁷ Tamże, s. 17; por. S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 50.

¹⁸ B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar Zabawy. Program wychowania...*, dz. cyt., s. 11.

Myśl pedagogiczna – założenia koncepcji Froebela

Froebel przez wiele lat poszukiwał własnej drogi życiowej, co wpłynęło na jego dojrzałość poglądów. Od dzieciństwa był wnikliwy, wrażliwy oraz cechował się doskonałą obserwacją zachowań ludzkich. Wszystkie jego pozytywne cechy wpłynęły na to, że miał swoją własną wizję dotyczącą wychowania dziecka, a jego późniejsze założenia pedagogiczne wraz z materiałem są nadal aktualne i stanowią podłoże do pracy wychowawczej i edukacyjnej w czasach współczesnych¹⁹.

Cała myśl pedagogiczna Froebela może zostać przedstawiona w postaci pewnych założeń:

- Froebel jest uznawany za twórcę wychowania przedszkolnego,
- niemiecki pedagog zauważył, że zabawa jest podstawową formą aktywności dziecka, jednakże musi być ona odpowiednio zorganizowana,
- zaproponował przedmioty, które określił darami i miały one służyć wszechstronnemu rozwojowi osobowości dziecka oraz były dostosowane do trzech okresów przedszkolnych tzw. okresów kuli, walca i sześcianu²⁰,
- organizowane przez niego ogródki dziecięce miały na celu wychowanie i opiekę nad dziećmi oraz uwzględniały podstawowe zasady dydaktyczne, którym była: poglądowość, aktywność, dostępność, systematyczność, logiczna kolejność,
- opracował metodykę wychowania przedszkolnego oraz stworzył projekt kształcenia nauczyciela,
- uznał wychowanie przedszkolne za integralną część kształcenia ogólnego i uważał, że każde dziecko powinno zaczynać edukację od przedszkola²¹.

¹⁹ S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 51.

²⁰ W pierwszym okresie dzieci dostawały do zabawy piłkę jako kulę, w drugim okresie otrzymywały walec, zaś w trzecim były to klocki, które były w kształcie sześcianu. Froebel określił je jako dary-zabawki (Zob. www.Ixio.wordpress.com/historia-wychowania/friedrich-froebel/).

²¹ Pedagogikum, *Friedrich Froebel – twórca wychowania ...*, dz. cyt.

Pedagogika Pestalozziego była pierwszą koncepcją pedagogiczną, z którą Froebel spotkał się w Szwajcarii. Była ona pewnego rodzaju inspiracją dla początkującego pedagoga, jednakże Froebel od zawsze posiadał własną wizję wychowania i dlatego też pedagogika Szwajcara nie zdominowała całkowicie jego myśli, spowodowała nawet to, że zaczął dość krytycznie podchodzić do wszelkich teorii nauczania i wychowania²².

W swych poglądach Froebel zgadzał się jedynie z postulowanym przez Pestalozziego oddziaływaniem i stymulowaniem w sposób jednoczesny „siły głowy, rąk i serca” – w tym przypadku chodziło o rozwój poznawczy, motoryczny i emocjonalny dziecka. Z samym Froeblem utożsamiane jest prawo sfer, które w pewien sposób odnosi się do symbolu daru freblowskiego tj. sześcianu, walca oraz kuli ustawionej jedno na drugim. Sześcian zgodnie z koncepcją pedagoga jest tezą (racjonalnym myśleniem), kula to przeciwieństwo tezy (antyteza, myślenie intuicyjne), zaś walec jest syntezą łączącą cechy kuli i sześcianu. Pestalozzi zmarł w 1827 roku, gdy Froebel dopiero zaczął rozwijać swą działalność pedagogiczną²³.

Freblowski symbol sześcianu, walca oraz kuli ustawionej jedno na drugim, jest wskazaniem jak właśnie wygląda ludzka psychika i osobowość. Tego rodzaju świadomość na bazie racjonalnego myślenia oraz myślenia intuicyjnego, według Froebela, powinna towarzyszyć każdemu pracującemu nauczycielowi wychowania przedszkolnego. W zależności od sytuacji nauczyciel musi zatem wykazać się racjonalnym myśleniem, ale posiadać również wielką intuicję w stosunku do zamierzeń dzieci. Froebel jako pedagog-obszernik w swych założeniach pedagogicznych wskazywał, że każdy nauczyciel pracujący z dziećmi powinien być również obserwatorem, powinien ukierunkować procesy poznawcze i emocjonalne dziecka w danym momencie w taki sposób, aby dziecko mogło postąpić zgodnie z własnymi potrzebami z jednoczesnym poszanowaniem praw innych osób²⁴.

²² S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 51.

²³ M. Z. Stepulak, *Wybrane zagadnienia z psychologii rozwojowej*, Siedlce 2001, s. 51.

²⁴ M. Z. Stepulak, *Specyfika wychowania moralnego w systemie rodzinnym*,

Koncepcja niemieckiego pedagoga charakteryzuje się troską o harmonijny rozwój każdego dziecka. Misja pedagogiczna i dbałość mają wiele wspólnego w tym przypadku z filozofią panteizmu, w której jest przekonanie, że istnieje pierwiastek boży w każdym elemencie natury, tym bardziej istnieje on w dziecku. Z pewnością ma to związek z silną wiarą Froebela w Boga²⁵. Maria Weryho (1858–1944) i Justyna Strzemeska pisały wówczas: „powołać w człowieku pierwiastek boski; skierować człowieka ku wolnemu, świadomemu spełnianiu jego powołania ziemskiego, wskazać drogę i środki do tego prowadzące – oto jest ogólny cel wychowania”²⁶.

Powyższy cel wychowania według Weryho i Strzemeskiej zgodnie z koncepcją pedagogiki Froebela, służy pojmowaniu wychowanków przez nauczycieli przedszkolnych w taki sposób, że biorą oni na siebie odpowiedzialność podczas procesu nauczania oraz wychowania. Jednocześnie należy to rozumieć tak, że przed nauczycielami jest duża szansa na współuczestniczenie w procesie dojrzewania, dorastania, doskonalenia indywidualnych cech osobowości dzieci, którymi się nauczyciele opiekują²⁷.

Wychowanie według Froebela polegało na wszechstronnym rozwoju dziecka drogą doskonalenia instynktów. Był to instynkt wiedzy, pracy, artystyczny oraz instynkt religijny²⁸. Realizacja powyższych miała odbywać się (oprócz wcześniej wspomnianych) m.in. poprzez następujące warunki:

- dzieci powinny mieć zorganizowane zajęcia zgodnie z ich naturą, muszą się rozwijać i wzmacniać własne ciało,
- zmysły mają służyć dzieciom do zapoznania się z najbliższym otoczeniem, którymi jest natura oraz inni ludzie,

[w:] M. Z. Stepulak (red.), *Specyfika wychowania w systemie rodzinnym*, Lublin 2013, s. 189–190.

²⁵ M. Z. Stepulak, *Wybrane zagadnienia z psychologii religii*, Siedlce 2001, s. 92.

²⁶ J. Strzemeska, M. Weryho, *Wychowanie przedszkole. Podręcznik dla wychowawców*, Warszawa 1895; cyt. za: S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 51–52.

²⁷ S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 52.

²⁸ M. Królca, *Froebel Friedrich*, [w:] A. Marciarz (red.), *Mały leksykon pedagoga wczesnoszkolnego*, Warszawa 2014, s. 100.

- zabawa, która jest podstawową formą aktywności i uczenia się dziecka, powinna interesować dziecko i zaspokajać jego naturalną ciekawość oraz pobudzać do aktywności i tworzenia,
- nauczyciel powinien wykorzystywać bogaty materiał naturalny zaczerpnięty z przyrody np. gałązki, piasek, ziarna itp.²⁹.

Dokonania Froebela w dziedzinie wychowania dzieci przedszkolnych są ogromne. Jego poglądy co prawda powodowały sprzeczne opinie ówczesnego społeczeństwa co do prowadzenia m.in. ogródków dziecięcych, które utożsamiane były z przedszkolem, dlatego polityczne decyzje wprowadziły tym samym zakaz prowadzenia freblowskich instytucji w 1850 roku. Jednak nakaz został cofnięty u schyłku życia Froebela. Wszelkie jego dzieła pozostały do czasów współczesnych, na których obecnie wzoruje się wielu pedagogów.

Podstawowe dzieła i ich analiza

Początkiem autorskiej wizji wychowania Froebela była opieka nad dziećmi rodziny von Holzhausenów w latach 1808-1810, podczas gdy przebywał on w Szwajcarii u Pestalozziego. W tym właśnie czasie powstała jego pierwsza ważna publikacja „*Kurze Darstellung Pestalozzis Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts. (Nach Pestalozzi selbst)*”³⁰. Popularność szwajcarskiego pedagoga nie przekonywała jednak, który był zdania, że teoria elementarnego kształcenia musi wymagać doskonalenia oraz solidnej postawy. Froebel chciał już wówczas stworzyć własną i niezależną filozofię edukacyjną, zatem kształcił i studiował język, matematykę, filozofię, astronomię. Najbardziej koncentrował się zaś na filologii i naukach przyrodniczych w Berlinie³¹.

Swoista filozofia edukacyjna tzw. filozofia sfer, spowodowała, że z czasem opisał ją w swoim najważniejszym dziele „*Die Mensche-*

²⁹ M. Z. Stepulak, *Psychologiczno-etyczna...*, dz. cyt., s. 18.

³⁰ Krótkie omówienie zasad wychowania i nauczania Pestalozziego. Według samego Pestalozziego.

³¹ S. Kustos, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 48.

*nerziehung*³². Froebel uważał, że sferyczność jest wyrazem różnorodności w jedności i jedności w różnorodności. Każdy człowiek powinien rozwinąć swą sferyczną naturę, aby móc pokazać jednocześnie swą istotę jako jedność i różnorodność. Według filozofii Froebela, człowieka zadaniem jest rozwinięcie swej natury sferycznej i kształtowanie jej praktycznie na całym etapie życia. Jest to prawo podstawowe w przypadku prawdziwego i humanistycznego kształcenia. Zgodnie z jego filozofią, którą właśnie zawarł w dziele „Wychowanie człowieka”, obiekty nieożywione oraz żywe stworzenia żyją według prawa sferycznego, jednakże człowiek jest jedynie świadomy tego prawa³³.

W 1883 roku oprócz „*Die Menschenerziehung*”, powstało inne dzieło pedagoga nawiązujące do „dziecięcych ogródków freblowskich” – „*Das Kindergartenwesen*”³⁴. Na tym właśnie dziele oparta została najstarsza metodyka wychowania przedszkolnego „Wychowanie przedszkolne” autorstwa Weryho i Strzemeskiej, w którym opisano w dość szczegółowy sposób dary i wskazówki jak wykorzystać je do pracy dydaktycznej podczas opowiadań, budowania lub liczenia³⁵.

Książka Froebela „*Die Menschenerziehung*” została wydana w Keilhau w jego własnym wydawnictwie w 1826 roku. Była to pierwsza część jego planowanej pracy, która pierwotnie miała składać się z dwóch części, jednakże pedagog nie napisał drugiej części. Praca została całkowicie poświęcona wychowaniu dzieci i młodzieży. W tej książce niemiecki pedagog opisuje swój pogląd na ludzi oraz ich cele, uzasadniając w ten sposób edukację ludzi i ich pedagogizację³⁶.

W „*Die Menschenerziehung*” określa człowieka wyrazem boskości, tak jak przyrodę. Widzi przeznaczenia człowieka w rozwijaniu się i wyrażaniu boskości, która w nim tkwi. Wychowanie w książ-

³² W tłumaczeniu dosłownym: „Edukacja ludzka” lub „Wychowanie człowieka”.

³³ A. Brzezińska, *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005, s. 66–67.

³⁴ W tłumaczeniu dosłownym: „System przedszkolny dla dzieci” lub „Wychowanie przedszkolne”.

³⁵ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 107.

³⁶ Tamże, s. 108.

ce zostało przez Froebła zdefiniowane jako środek umożliwiający dziecku odkrycie własnego (boskiego) przeznaczenia i przeżycie go. Dziecko musi się rozwijać zgodnie z własnym przeznaczeniem. Froebel w tej książce porównał dzieci do roślin, które muszą rosnać, dlatego też obowiązkiem rodziców jest zapewnienie im godnych warunków do wzrostu oraz przygotowanie odpowiedniego gruntu. Dzieciom należy towarzyszyć w tym, co w nich tkwi i przez ten cały czas zapewniać im dobre warunki do rozwoju³⁷.

O książce „*Das Kindergartenwesen*” wiadomo niewiele, jednakże dzięki Strzemeskiej i Weryho, i ich publikacji „*Wychowanie przedszkolne*”, można się dowiedzieć jaki był zamysł Froebła. Autorki były polskimi promotorkami jego koncepcji. W swojej publikacji w duchu freblowskim nawiązywały do „*Das Kindergartenwesen*” i zabawy jako dobroczynnego wpływu na rozwój dziecka. Zabawka jest tutaj przedstawiana jako narzędzie edukacji. Pedagog wskazał, że narzędzie edukacji – w tym przypadku zabawa – nie jest działaniem swobodnym, ale powinna przebiegać pod kierunkiem nauczyciela i wiązać się z nauczaniem darów, czyli zabawek. Rola nauczycielki powinna skupiać się na czynnościach dzieci, dlatego też dzieci powinny korzystać z wszelkich gier ruchowych, śpiewów i piasów w kole³⁸.

Niewiele wiadomo o publikacji Froebła powstałej w latach 1808–1810 „*Kurze Darstellung Pestalozzis Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts. Nach Pestalozzi selbst*”. Można jedynie wywnioskować, że Froebel stworzył zasady wychowania i nauczania Pestalozziego, które miałyby być dla niego wzorem stosowania zasad pedagogicznych. Froebel ostatecznie niezbyt zgadzał się z koncepcją Szwajcara, który nie był zwolennikiem rozwoju dziecka jedynie przez zabawę, a za główny cel edukacji stawiał wiedzę, kształcenie społeczne i rozwijanie funkcji psychicznych dziecka³⁹.

³⁷ F. Fröbel, *Edukacja ludzka* [online] dostęp [w:] www.friedrich-froebel-online.de/p-%C3%A4-d-a-g-o-g-i-k/original-texte/die-menschenerziehung/, dnia 12.11.2020 r.

³⁸ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka – aplikacja teorii Froebła do praktyki przedszkolnej XXI wieku*, „Forum Pedagogiczne” 2018, nr 2, s. 48–49.

³⁹ A. Brühlmeier, *Nauczanie w duchu Pestalozziego* [online] dostęp [w:] www.bruehlmeier.info/unterrichten.htm, dnia 13.11.2020 r.

W „*Kurze Darstellung Pestalozzis Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts. Nach Pestalozzi selbst*” Froebel zgadzał się jedynie, że o rozwoju dziecka decydują takie siły jak: sprawność intelektualna, fizyczna oraz moralna, określana w skrócie jako głowa, ręka i serce. Pestalozzi zalecał harmonię w działaniu tych organów i w tym przypadku Froebel popierał tę koncepcję pedagogiczną⁴⁰.

Zabawa i zabawka w poglądach Froebela – teoria zabawy

Froebel uważał, że wiek przedszkolny to wiek zabawy. W tym okresie życia to zabawa jest najważniejszą czynnością podejmowaną przez dziecko, ponieważ może przyjmować bardzo bogate i ciekawe formy. Atutem zabawy jest również to, że umożliwia dalsze doskonalenie sprawności, przyczynia się do poszerzania wiadomości o otaczającym świecie, pozwala na wyrażenie emocjonalnego stosunku do wielu spraw i sytuacji⁴¹.

Kupiona zabawka przez rodzica oraz sama zabawa dla dziecka, sprawia jemu radość i powinna cieszyć. Zabawka może cieszyć krótką chwilę, ale może być również nieodłącznym towarzyszem zabaw, źródłem przeżyć i doświadczeń. Dorośli analizują, w co lubi się bawić dziecko małe, a jaką formę zabawy wybiera dziecka starsze. Rodzice często przy wyborze zabawki dla dziecka lub wybrania formy zabawy, starają się również zwracać uwagę na zainteresowania dziecka, to co może sprawić, że dziecko się nauczy czegoś nowego lub zgłębi już to co umie. Zbyt dziecinna, jak również zbyt poważna zabawka może dziecko po prostu nudzić⁴².

Wincenty Okoń wskazywał, że zabawa oraz zabawka powinna rozbudzać aktywność dziecka, rozszerzać jego doświadczenia, roz-

⁴⁰ Pedagogikum, *Jan Henryk Pestalozzi – ojciec sierot*, [online] dostęp [w:] www.lxio.wordpress.com/historia-wychowania/jan-henryk-pestalozzi-ojciec-sierot/, dnia 13.11.2020 r.

⁴¹ B. Bus, M. Sitarczyk, *Rola zabawki i zabawy w rozwoju psychicznym dziecka. Refleksje pedagoga i psychologa*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela...*, dz. cyt., s. 127.

⁴² D. B. Elkonin, *Psychologia zabawy*, Warszawa 1984, s. 67.

wijać wyobraźnię oraz wyrabiać umiejętności opanowania rzeczywistości⁴³. Można zatem wywnioskować, że Okoń nawiązuje tym samym do pedagogiki Froebela, który rozwijał w swych założeniach pedagogicznych teorię zabawy oraz opracował i wykonał zestaw darów, czyli zabawek, które stały się materiałami dydaktycznymi stanowiącymi trzon aktywności dzieci i nauczycieli w jego przedszkolach⁴⁴.

Zabawa była jednym z podejmowanych przez Froebela zagadnień w kontekście jego idei okazywania szacunku dla dziecka i jego indywidualności. Zabawę uważał za jeden z wymiarów aktywności ludzkiej, która w szczególny sposób bazuje na wyobraźni⁴⁵. Magdalena Leśniak wskazywała, że zabawa może być dobrowolna i spontaniczna, ponieważ jest ona podejmowana dla przyjemności z uczuciem napięcia i radości według dobrowolnie przyjętych, ale bezwarunkowo obowiązujących reguł. Zabawa czerpie treści z życia społecznego i tworzy subiektywny świat, który jest inny niż rzeczywistość i jest czynnikiem umożliwiającym rozwój osoby oraz jej uspołecznienie⁴⁶.

Froebel brał aspekty zabawy pod kątem filozoficznym, psychologicznym i moralnym, jako istotny fundament wychowania dziecka. Pod kątem filozoficznym już Heraklit z Efezu używał pojęcia zabawy w celu opisanego realnej rzeczywistości, zaś Platon stwierdzał, że zabawa jest jedną z form oddawana czci bogom⁴⁷. Również Tomasz z Akwinu, uważał zabawę za formę odpoczynku dla duszy, ponieważ jest ona rozrywką, która daje siły na dalszą pracę. Zdaniem Friedricha Schillera sztuka i zabawa pochodzą z nadmiaru niespożytkowanej energii i nie są potrzebne do przeżycia, ale

⁴³ W. Okoń, *Zabawa a rzeczywistość*, Warszawa 1982, s. 55.

⁴⁴ S. Kustos, *Pedagogika Froebela...*, dz. cyt., s. 52; por. A. Mac, *Zabawa w życiu dziecka a dobrostan*, „Zdrowie i Dobrostan” 2013, nr 2, s. 84.

⁴⁵ M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk, *Istota pedagogiki...*, dz. cyt., s. 6.

⁴⁶ M. Leśniak, *Zabawa*, [w:] E. Gigilewicz (red.) *Encyklopedia katolicka. Tom XX*, Lublin 2014, s. 1133.

⁴⁷ M. Chojak, I. Grochowska, K. Jurzysta, M. Mełgieś, A. Karpińska, *Zabawa jako warunek prawidłowego rozwoju dzieci i przygotowania studentów do zawodu nauczyciela – przykład dobrej praktyki*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2017, t. XXXVI, z. 1, s. 237.

mogą rozładować ludzką niespożyta energię. Blaise Pascal zgodził się z opinią Schillera stwierdzając, że zabawa jest ucieczką przed znużeniem i rutyną⁴⁸.

Pod kątem psychologicznym zabawa jest rozpatrywana jako podstawowa czynność dla biologicznego rozwoju dziecka, ćwiczenie jego zdolności oraz przygotowanie do dorosłego życia. Alfred Adler uważał, że zabawa pełni funkcję zastępczą, polegającą na uzupełnianiu życia oraz wyrównywaniu braków codzienności. Jean Piaget twierdził, że zabawa jest formą przystosowana realnego świata do pragnień za pomocą symboli. Z kolei Lew S. Wygotski zabawę określał jako wyobrażeniową realizację życzeń i pragnień, których nie można zrealizować w życiu⁴⁹.

Z punktu widzenia moralnego zabawa to aktywność odnosząca się do właściwego wykorzystania czasu wolnego, może się również wiązać ze świętowaniem i edukacją. Moralna wartość zabawy ma związek z chrześcijańską postawą radości, która powinna znajdować się u podstaw zabawy i być jej skutkiem. Przykładowo w Piśmie Świętym wspomina się o dzieciach bawiących się na ulicy, co jest znakiem pomyślności pokoju. Pod kątem moralnym, zabawa jest prawdziwą radością, wartością ludzkiego życia, przyjemnością, jednakże oddanie się wyłącznie zabawie powinno być traktowane jako nadużycie i brak społecznej równowagi⁵⁰.

Oprócz podłoża teoretycznego, założeń pedagogicznych i metodycznych, Froebel korzystał ze swoich obserwacji dziecięcych zabaw oraz doświadczeń w szkole budownictwa, katedrze mineralogii i krystalografii. Wykonał dzięki temu zestaw darów – zabawek, które zostały stworzone dla dzieci do zabawy z troską o ich prawidłowy rozwój, radość oraz naukę. Dorosły w teorii zabaw Froebela miał odpowiednio przekazywać i inspirować dzieci do aktywności z darami.

---

⁴⁸ A. I. Brzezińska, M. Bątkowski, D. Kaczmarska, A. Włodarczyk, N. Zamecka, *O roli zabawy w przygotowaniu dziecka do dorosłego życia*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2011, nr 10, s. 11.

⁴⁹ M. Chojak, I. Grochowska, K. Jurzysta, M. Mełgieś, A. Karpińska, *Zabawa jako warunek...*, dz. cyt., s. 239.

⁵⁰ K. Tyborowska, *Rozwój zabawy*, [w:] M. Żebrowska (red.), *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1972, s. 251.

Wspomniana wcześniej Weryho oraz Strzemeska – polskie freblanki, podkreślały, że: „największa zasługa Froebła polega na tem, że zgłębił przyrodę dziecka, podpatrzył jej wymagania i dał środki zaspokojenia tychże. Środki te bynajmniej nie są sztuczne, u podstawy ich tkwi myśl głęboka – najwyższe prawo wychowania”⁵¹.

Teoria zabawy Froebła to teoria bardzo interesująca i wartościowa poznawczo. Zauważa się w niej wieloaspektową wizję zabawy, występuje rozróżnienie między zabawą kierowaną a nakierowaną oraz wyszczególnienie trzech rodzajów zabaw: symbolicznych, twórczych i wyobrażeniowych⁵². Zabawa symboliczna jest tworzona jako reprezentacja życia codziennego, zabawa twórcza, w której wykorzystuje się dany materiał, zaś zabawa imaginacyjna jest zabawą, w której dziecko swobodnie naśladuje i odzwierciedla to czego się nauczyło w przedszkolu lub w szkole⁵³.

Froebel w swoim systemie pedagogicznym stosował różne rodzaje zabaw z uwzględnieniem ich wartości edukacyjnych i funkcji dydaktycznych.

Koncepcja Froebła w założeniach praktycznych i teoretycznych odnośnie edukacyjnej wartości zabawy, jest poniekąd zgodna z tezami koncepcji pedagogicznej Johna Deweya, który kładł nacisk na zdobywanie doświadczeń przez dzieci w trakcie zabawy, ale widział jednocześnie w tym procesie istotny element uczenia się. Dewey uważał, że każdy człowiek jest „organizmem, który gromadzi doświadczenie”⁵⁴. Podkreślał zatem edukacyjną wartość zabawy, co Froebel wykorzystywał właśnie w swoich założeniach pedagogicznych.

⁵¹ J. Strzemeska, M. Weryho, *Wychowanie przedszkolne...*, dz. cyt., s. 23; cyt. za: S. Kustosz, *Friedrich Froebel...*, dz. cyt., s. 52.

⁵² Szerzej ten problem opisuje M. M. Mazur, *Edukacja dziecka z wykorzystaniem koncepcji Friedricha Froebła w opinii monieckich nauczycieli wychowania przedszkolnego oraz studentów Pedagogiki wczesnoszkolnej i przedszkolnej Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku*, maszynopis pracy licencjackiej napisanej pod kierunkiem dr A. Jacewicz, Białystok 2021, s. 18-23.

⁵³ J. Liebschner, *A Child's Work. Freedom and Guidance in Froebel's Education Theory and Practice*, Cambridge 2006, s. 53; cyt. za: B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 49.

⁵⁴ J. Dewey, *Moje pedagogiczne credo*, Warszawa 1972, s. 34.

David A. Kolb, który był słynnym metodykiem nauczania, wskazywał, że wiedzę zdobywa się przez praktykę i doświadczenie, zaś najczęściej w wieku przedszkolnym dziecka, tego rodzaju nauka praktyki i doświadczenia odbywa się poprzez zabawę. Wskazywał on na edukacyjną wartość zabawy, w której dzieci poprzez praktykę i doświadczenia są uczone rozumnej obserwacji reguł panujących w społeczności, obserwacji konkretnych zdarzeń i zjawisk. Powstała wiedza podczas zabawy jest weryfikowana w dalszej kolejności przez aktywne eksperymenty, czyli sprawdzanie jakiegoś nowego pomysłu w praktyce, a to prowadzi do powstania nowych doświadczeń i wpływa na kreatywne rozwiązywanie problemów⁵⁵. Można zatem powiedzieć, że zabawa dzieci jest pewnego rodzaju zdobywaniem ich późniejszego doświadczenia i praktyki, którą mogą wykorzystać w późniejszym wieku szkolnym lub nawet w dorosłym życiu. Zwolennikiem tego poglądu był właśnie Froebel, który niejednokrotnie wskazywał na edukacyjną wartość zabawy.

Niemiecki pedagog wskazywał na liczne walory aktywności zawodowej i niejednokrotnie podkreślał, że jest to bardzo ważne w budowaniu pierwszych więzi, rozwijaniu osobowości i cech sfery fizycznej dzieci. Takie podejście zaowocowało tym, że współcześni pedagodzy starają się pogłębiać badania nad rozwojowym, dydaktycznym i osobotwórczym znaczeniem zabawy, która może być motywowana wewnątrz, ale może być również kierowana, np. przez nauczyciela⁵⁶.

Wartość edukacyjna zabawy może również wiązać się z wykorzystaniem w niej zabawki (daru). Cechą zabawy jest to, że podyktowana jest zawsze wewnętrzną potrzebą dziecka i jego zainteresowaniami, a motywem zabawy jest właśnie chęć jej osiągnięcia. Radość z zabawy jest czasem tak silna u dziecka, że zapomina ono, że zabawa jest wysiłkiem, pracą oraz nauką. Rola zabawy polega na zabawieniu dziecka, ucieszeniu jego, ale powinna również zachęcać bez przymusu i namowy. Tym samym zabawa rozbudza

⁵⁵ A. Koźmiński, D. Jemielniak, *Zarządzanie od podstaw. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2008, s. 89.

⁵⁶ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 51.

aktywność dziecka i z pewnością jest to znaczna wartość edukacyjna zabawy⁵⁷.

Zabawki w każdej zabawie powinny być atrakcyjne i interesujące, ale powinny mieć związek z edukacją dziecka. Nawet lalki są zabawką posiadającą wartość edukacyjną, ponieważ dziecko bawiąc się lalką uczy się zajmowania słabszym i mniejszym od siebie oraz jednocześnie rozbudza swoją aktywność. Klocki pomagają w usprawnianiu zmysłu wyobraźni dziecka, ale również pozwalają rozszerzać zdolność do konstrukcji i tworzenia ciekawych budowli. Jest to również zabawka kreatywna, którą Froebel wykorzystywał bardzo często w inicjowaniu zabaw z dziećmi⁵⁸.

Dobra zabawa pomaga dziecku w poznawaniu świata, uzyskiwaniu nowych wiadomości oraz wzbogaceniu zasobu słownictwa. W życiu dziecka ważna jest zatem zabawa groteskowa, którą Froebel określał mianem imaginacyjnej, w której dziecko może podkreślić cechy danej zabawki lub jej charakter np. pluszowy pies, miś itp. Zabawa według niego ma wzbogacać doświadczenia dziecka i wspomagać jego aktywność. Wykorzystanie dodatkowo zabawki w zabawie, może również zachęcać do mówienia oraz pozwala poznawać dziecku to co nas otacza⁵⁹.

Każde dziecko potrzebuje zabawki w celu odzwierciedlenia rzeczywistości, ale potrzebuje też zabawki, która przenosi w krainę baśni i fantazji. Zabawa powinna zatem rozwijać wyobraźnię dziecka, przy czym zabawka nadaje się do tego w największym stopniu. Zabawka w zabawie powinna rozwijać zdolności oraz sprawność dziecka, jeśli ma z tym problem. Odpowiednia zabawka i inicjowanie zabawy powinno również dotyczyć cech charakteru dziecka. Dziecko ruchliwe powinno zatem posiadać zabawki i bawić się w to, co pomoże mu się skupiać, dziecko niezręczne powinno posiadać

---

⁵⁷ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa i nauczanie przez zabawę w podstawie programowej i wybranych programach wychowania przedszkolnego*, „Edukacja Elementarna” 2015, nr 38, s. 17.

⁵⁸ L. S. Wygotski, *Zabawa i jej rola w rozwoju psychicznym dziecka*, [w:] A. Brzezińska (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka*, Poznań 1995, s. 81-82.

⁵⁹ M. Cywińska, *Rozwijanie umiejętności językowych i komunikacyjnych dziecka*, Poznań 2016, s. 65.

zabawki i inicjować zabawy, które wspomogą jego koordynację ruchową oraz baczniejszą uwagę⁶⁰.

Edukacyjna wartość zabawy jest zatem bardzo ważna w rozwoju dziecka, co zauważył Froebel już w momencie, gdy sam opiekował się dziećmi w Szwajcarii. Niemiecki pedagog uważał, że dzieci powinny również tworzyć zabawki, co może się przedłożyć na większą wartość edukacyjną zabawy. Ważne jest również wspieranie rozwoju dziecka poprzez organizowanie mu różnych zabaw dydaktycznych, które są ukierunkowane na nabywanie nowych sprawności i kompetencji z przestrzeganiem prawa racjonalnej wolności⁶¹.

Freblowskie ujęcie zabawy, odnosi się również do cechy jaką jest swoboda. We wcześniejszej wersji swego poradnika metodycznego z 1824 roku, Froebel przedstawił konkretne instrukcje do pracy z materiałem, zaś w trzeciej i zarazem ostatecznej wersji, na rok przed swoją śmiercią, podkreślał znaczenie wolności w zabawie. Stworzył tym samym teorię zabawy swobodnej, która współcześnie została rozwinięta m.in. w Wielkiej Brytanii przez Tinę Bruce⁶².

Według Bruce, rozumienie swobodnej zabawy jest ujęciem działalności, która jest wolna od nakazów i jest swobodna, ponieważ niesie za sobą głęboką satysfakcję, radość życia, myślenia i odczuwania. Dodatkowo zabawa swobodna może kształtować przyszły charakter dziecka i wpływać na jego dalsze życie⁶³.

Promowanie idei zabawy swobodnej i wolności w zabawie według koncepcji Froebela, do polskiej praktyki pedagogicznej weszło jako zabawa heurystyczna. Dopiero w XXI wieku podjęto próby zaprezentowania specyfiki tej zabawy. Efekty praktyczne działań pedagogicznych i organizacji zabawy heurystycznej zostały opisane m.in. przez Kamilę Pernal⁶⁴ oraz Barbarę Bilewicz-Kuźnia. Należy

---

⁶⁰ E. Gruszczyk-Kolczyńska, *Starsze przedszkolaki. Jak skutecznie je wychowywać i kształcić w przedszkolu i w domu?*, Warszawa 2016, s. 79 i 81.

⁶¹ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 51.

⁶² Tamże, s. 49.

⁶³ T. Bruce, *Early childhood practice. Froebel today*, Londyn 2012, s. 100.

⁶⁴ Zob. K. Pernal, *Zabawa heurystyczna sposobem na wspieranie dziecięcego badania i odkrywania*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2007, nr 9 (31), K. Pernal, *Badanie i odkrywanie w zabawie heurystycznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2019, nr 3.

podkreślić, że po raz pierwszy koncepcja zabawy heurystycznej została opisana przez angielską pedagog Elinor Violet Goldschmied (1910–2009)⁶⁵.

Szanowanie swobodnej zabawy Froebel uznał za przejaw sztuki pedagogicznej. Uznali tak również jego kontynuatorzy m.in. Strzemeska i Weryho, które pisały, że: „nadanie wolnej zabawie należytego jej znaczenia częstokroć bywa rzeczą trudniejszą niż kierowanie każdym krokiem dziecka”⁶⁶. Na poparcie swej tezy autorki w swym „Wychowaniu przedszkolnym” odwołały się do dzieła Froebela „*Die Menschenerziehung*” oraz jego przesłania „żyjmy dla naszych dzieci”. Autorki ukazały dziecko jako istotę, która jest niezwykle chłonna pod względem poznawczym oraz motorycznie i duchowo. Dziecko jest osobą, która zgodnie z wizją Froebela, chce wiedzieć i tworzyć. Zabawa w publikacji została określona jako silnie potrzebna, waloryzowana i uznawana „za życie dziecka”⁶⁷.

Do teorii swobodnej zabawy odniosła się również Zofia Żukiewiczowa, która w jednym ze swoich artykułów (1935 rok) wskazała, że teoria swobodnej zabawy została wyparta przez samą zabawę, w tym przez zabawę dydaktyczną, naśladowczą, kierowaną oraz przez swoisty dydaktyczny instruktaż nauczyciela. Autorka pisała, że: „trudno jest obecnie określić, co z metody froebelskiej pochodzi od samego Froebela, co zaś „ogródki” zawdzięczają jego zwolennikom”⁶⁸. Pisała również o tym, że jego koncepcja doszła do takiego poziomu, w którym nie ma już odpowiednich wytycznych tej pedagogiki, że dzieci w „ogródkach” zaczęły być uczone sposobem lekcyjnym, pod dyktando nauczyciela miały jednakowo malować, pisać, modelować, dziecko miało dyktowany każdy ruch i tłumaczono, że jest to potrzebne po to, aby nie marnowało swego cennego czasu⁶⁹.

⁶⁵ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 53.

⁶⁶ J. Strzemeska, M. Weryho, *Wychowanie przedszkolne...*, dz. cyt., s. 60; cyt. za: B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 50.

⁶⁷ S. Romańczak, *Zabawa to podstawa – „Wychowanie przedszkolne” Strzemeskiej i Weryho*, Warszawa 2015, s. 10–11.

⁶⁸ Z. Żukiewiczowa, *Froebel i Montessori*, „Przedszkole” 1935, nr 5, s. 105; cyt. za: B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 50.

⁶⁹ Tamże, s. 105–106.

Można zatem wywnioskować, że już w XX wieku tłumacząc się troską o nauczanie, dzieci były pozbawiane zabaw swobodnych oraz przejawiania jakiegokolwiek własnej inicjatywy. Na miejsce zabawy swobodnej weszła zabawa pouczająca, naśladowcza, która była prowadzona rygorystycznie według określonych przepisów i nakazów, które zostały narzucane z góry. Zabawa swobodna przestała istnieć, a z nią przestał istnieć czynnik społeczny, który był kształtowany przez zabawę swobodną i miał – tak jak mówił Froebel – głęboki sens i znaczenie w rozwoju i nauczaniu dziecka⁷⁰.

Nie wszyscy pedagodzy właściwie interpretowali teorię zabawy niemieckiego pedagoga. Już w XIX wieku pojawiły się pierwsze pogłoski, że dzieci w ogródkach są pochłonięte zabawą, a dary są za zbyt symboliczne i odbiegają od przedmiotów, którymi otaczają się dzieci w życiu codziennym. Twierdzono także, że zabawy w freblowskich ogródkach są sztuczne i fałszywie ukierunkowują aktywność dzieci, zaś dobór i porządek zabaw nie odpowiada właściwościom psychofizycznym dziecka⁷¹.

Danuta Waloszek zaopiniowała, że dary, które były dość abstrakcyjne, w pewien sposób „zmuszały” dzieci do: „zestawiania, odkrywania, kombinowania, kojarzenia”⁷². Waloszek uważała, że były to operacje trudne dla dzieci, ponieważ były one oderwane od swej codzienności. Uporczywe i powtarzalne ćwiczenia nie odpowiadały empirycznej, eksploracyjnej naturze dziecka, podczas gdy uczy się ono emocjonalnie, społecznie oraz poznawczo⁷³.

Teoria zabawy Froebela pozwoliła również określić zabawę swobodną, która charakteryzowała się całkowitą dowolnością. Akurat ta myśl pedagogiczna Froebela zainicjowała dyskusję na temat wolności w zabawie, która była rozumiana jako aktywność zgodna z wolą i odczuciami bawiącego się. Froebel niejednokrotnie pod-

---

⁷⁰ K. Kobacińska, *Zabawka w dawnych poglądach pedagogicznych*, [w:] D. Żołądź-Strzelczyk, K. Kabacińska (red.), *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*, Poznań 2010, s. 125.

⁷¹ S. Kot, *Historia wychowania. Tom 2*, Warszawa 1996, s. 196.

⁷² D. Waloszek, *Pedagogika przedszkolna. Metamorfoza statusu i przedmiotu badań*, Warszawa 2006, s. 257.

⁷³ Tamże, s. 259.

kreślał, że w każdej zabawie dziecku należy stworzyć warunki swobody i funkcjonowania na poziomie rozumienia sensu działania zgodnie z własnymi uczuciami. Niestety jego pogląd nie spotkał się ze zrozumieniem przez wielu pedagogów i metodyków nauczania przedszkolnego⁷⁴.

Wybrane działania pedagogiczne inspirowane teorią zabawy we współczesności

Myśl pedagogiczna Froebła kontynuowana była przez wielu znamienitych pedagogów. Były to już wspomniane wcześniej freblanki, Weryho i Strzemeska, ale również należy powiedzieć o Stefanii Marciszewskiej-Posadzkowej (1874–1955)⁷⁵, Natalii Cicimirskiej (1881–1959)⁷⁶, Zofii Bogdanowiczowej (1898–1976)⁷⁷ oraz Żukiewiczowej (1881–1959)⁷⁸. W swoich pracach i publikacjach promowały koncepcję Froebła i jego ogródków dziecięcych, darów. Były również zwolenniczkami freblowskiej wizji dziecka, wychowawcy oraz całego kształtu procesu wychowania⁷⁹.

W XXI wieku odżyło zainteresowanie podejściem pedagogicznym oraz filozofią edukacyjną Froebła. Koncepcja zapoczątkowana przez niemieckiego pedagoga po nieco sceptycznym podejściu pedagogów i metodyków nauczania w XIX i XX wieku, dopiero w wieku XXI zaczęła przeżywać swoisty renesans przejawiający się wzrostem zainteresowania problematyką w ujęciu pedagogiczno

⁷⁴ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 51.

⁷⁵ Była autorką poradników metodycznych, stworzyła poradnik *Z metodyki wychowania przedszkolnego*.

⁷⁶ Pedagog, specjalista pedagogiki przedszkolnej. Od 1912 roku była kierowniczką przedszkola we Lwowie oraz wykładała metodykę w Państwowym Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli im. S. Jachowicza we Lwowie.

⁷⁷ Ukończyła Instytut Pedagogiczny i pracowała jako nauczycielka. W konspiracji od 1940 roku pracowała jako nauczycielka pedagogiki i metodyki w Tajnym Nauczaniu.

⁷⁸ Pedagog, autorka wielu wskazówek metodycznych do pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym.

⁷⁹ E. Gondzik, *Nauczyciele dobrej roboty. Refleksje z badań nad karierami nauczycieli tyskich*. Tychy 2006, s. 22, 28; A. Gąsiorowski (red.), *Historia wychowania. Słownik biograficzny*, Olsztyn 2002, s. 109 i 112.

Rycina 2. Przykładowe dary Froebla (współczesność)

Źródło: Blog edukacyjny Odkrywamy świat z Darami Froebela, *Nowe Dary Froebela* [online] dostęp [w:] <http://dary-froebel.blogspot.com/2017/01/nowe-dary-froebela.html>, dnia 9.12.2020 r.

-historycznym oraz podjętych nowych inicjatywach metodyczno-badawczych⁸⁰.

W przypadku inicjatyw metodyczno-empirycznych, zaczęto się interesować wartością edukacyjną darów, czyli wykorzystaniem materiału w zabawach kierowanych w przedszkolu i projektowaniem nowych rozwiązań metodycznych. Do praktyki przedszkolnej weszła zabawa z materiałami z życia codziennego, która została określona zabawą heurystyczną oraz zaczęto rozumieć koncepcję Froebela i jego myśl pedagogiczną stanowiącą o całościowym podejściu do zabawy (zabawa swobodna, kierowana, zabawa z darami natury, tworzeniem przez dzieci zabawek)⁸¹.

Zainteresowanie działaniem pedagogicznym Froebela w XXI wieku, czyli wykorzystaniem jego materiałów dydaktycznych w edukacji przedszkolnej i ujęciem zabawy jako strategii dydaktycznej wykazuje wielu pedagogów. Wśród nich są Sylwia Kustosz oraz Katarzyna Małek. Kustosz opracowała zestaw rymowanek i wier-

⁸⁰ Tamże, s. 52.

⁸¹ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 52.

szyków przeznaczonych do zabaw dydaktycznych z darami „Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów”. Opracowanie stało się przykładem pomocy, która może uatrakcyjnić wykorzystanie materiału dydaktycznego Froebła na zajęciach dydaktycznych o różnej tematyce m.in. na edukacji językowej, matematycznej lub muzycznej w przedszkolu⁸².

Małek swe doświadczenia metodyczne związane z wykorzystaniem materiałów dydaktycznych Froebła opisała w publikacji „Teatrzyki. Wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę Froebła”. Krytycy wskazywali, że freblowskie teatrzyki stolikowe z darami mają postać symboliczną i upraszczają w pewien sposób dary. Małek wskazała krytykom, że materiał dydaktyczny może być wykorzystany do tworzenia z dziećmi i dla dzieci teatrzyków stolikowych i teatrzyków cieni. Krytycy wskazywali, że opowiadania mogą dzieci nużyć, jednakże Autorka zauważyła, że wcale tak być nie musi, ponieważ zależy to od wykorzystania darów przez dzieci. Zaproponowała, aby dary były używane do modelowania treści bajek, wierszy itp., a wykorzystany w ten sposób materiał pozwoli na rozbudzenie aktywności dzieci⁸³.

Narracje według Małek, przedstawione w ten sposób, nie powinny nużyć dzieci, a wyzwalać je do kolejnych aktywności. Metodyczny sposób wykorzystania darów nawiązuje w pewien sposób do praktyki Weryho, która używała rysunków, obrazków i makiet do opowiadania dzieciom historii. Opracowanie Małek stanowi zatem o zabawach kierowanych z wykorzystaniem darów Froebła oraz strategii nauczania poprzez zabawę⁸⁴.

Całościowe podejście do freblowskiej koncepcji zabawy ujawniło się w implementacji do praktyki edukacyjnej wychowania przedszkolnego, który był na początku projektem metodycznym, a następnie programem wychowania przedszkolnego „Dar zaba-

⁸² S. Kustos, *Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów*, Lublin 2014; B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 52.

⁸³ K. Małek, *Teatrzyki. Wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę Froebła*, Lublin 2006; B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 52–53.

⁸⁴ Tamże, s. 53.

wy. *Metodyka i propozycje zajęć z dziećmi według założeń pedagogicznych Froebela*”, który napisała Bilewicz-Kuźnia. Projekt ten był realizowany w kilku miastach wschodniej Polski w latach 2013–2015. W kilku przedszkolach został zastosowany model:

- zabawy swobodnej oraz heurystycznej,
- edukacji opartej na zabawie z wykorzystaniem darów Froebela,
- opowiadania w kole,
- działania o charakterze pracy w małych grupach,
- prac ręcznych,
- gier ruchowych,
- edukacji w plenerze⁸⁵.

Projekt „Dar zabawy” został ujęty dwutorowo – jako aktywność wolna, swobodna, realizująca najważniejszą potrzebę człowieka oraz jako podstawowa strategia edukacyjna, która wykorzystwała jednocześnie materiał dydaktyczny Froebela do zajęć dydaktycznych⁸⁶.

Badania Bilewicz-Kuźnia⁸⁷ wykazały, że nauczyciele i dzieci dobrze przystosowali się do innowacji. Wnioski z badań były następujące:

1. Nauczyciele: początkowo ostrożni w działaniach, z czasem zaczęli dzielić się wiedzą i doświadczeniem z otoczeniem społecznym; wzrósł poziom twórczości i zaangażowania w innowację.

2. Dzieci: podniósł się poziom ich aktywności; wzrósł poziom myślenia symbolicznego; wzrósł poziom współpracy rówieśniczej i empatii; rozwinęły się cechy tj. taktowne postępowanie, towarzyskość, wytrwałość i koncentracja; przystosowały się do nowej koncepcji organizacyjnej i programowej oraz planu dnia uwzględniającego zabawę swobodną i heurystyczną.

⁸⁵ Tamże, s. 54.

⁸⁶ B. Bilewicz-Kuźnia, *Renesans poglądów pedagogicznych Friedricha Froebela w wychowaniu przedszkolnym XXI wieku – badania w działaniu*, [w:] M. Nawrot-Borowska, D. Zajac (red.), *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, Bydgoszcz 2017, s. 87–88.

⁸⁷ Tamże, s. 89–90; zob. B. Bilewicz-Kuźnia, *Przystosowanie psychospołeczne i współpraca rówieśnicza dzieci działających w małych grupach*, [w:] J. Uszyńska-Jamroc, M. Bilewicz (red.), *Kompetencje kluczowe dzieci i młodzieży. Teoria i badania*, Warszawa 2015, s. 65 i 68.

Ponadto wspomniane badania pokazały również, że nauczyciele wprowadzając do praktyki nowe rozwiązania metodyczne i organizacyjne, wskazali, że podniósł się poziom rozwoju kompetencji społecznych dzieci, które są rozumiane jako specyficzne umiejętności sprawczo-instrumentalne. Wzrosły także w opinii nauczycieli kompetencje komunikacyjne i relacyjne. Nauczyciele poprzez wprowadzenie innowacji pedagogicznej, zostali sprowokowani do refleksji nad własnym stylem edukacyjnym i stosowania zabawy jako strategii edukacyjnej. Badania Bilewicz-Kuźni, zapoczątkowały dalszą dyskusję nad wartością podejścia pedagogicznego Froebela oraz innowacyjnością wśród nauczycieli i pedagogów⁸⁸.

Zakończenie

Najważniejsza dla Froebela była zabawa – zabawa swobodna, ale również ta umiejętnie zorganizowana przez osoby dorosłe. To właśnie zabawa w jego opinii jest najważniejszym i centralnym miejscem w rozwoju dziecka. Zadaniem osoby dorosłej jest zapewnienie odpowiednich warunków do swobodnej zabawy w sali lub w plenerze (naturze). Dzięki zabawie dziecko nabywa nowych doświadczeń oraz jest w stanie zdobywać wiedzę. Ważnym elementem jest rozróżnienie zabawy swobodnej (heurystycznej), w której dziecko samo jest w stanie zorganizować sobie czas, od zabawy kierowanej przez nauczyciela⁸⁹.

Koncepcja zabawy, która jest rozumiana jako życie dziecka jest nadal aktualna i ponadczasowa. W XXI wieku podjęto działania metodyczne i badawcze, które dostarczyły dowodów na słuszność zabawy w życiu dziecka oraz pozwoliły spojrzeć na freblowską teorię zabawy pod wieloma aspektami. Zabawa obecnie jest postrze-

⁸⁸ B. Bilewicz-Kuźnia, *Odkrywanie własnych możliwości twórczych i nowych (przez)znaczeń przedmiotów w zabawie*, [w:] B. Bilewicz-Kuźnia (red.) *Zabawa i zabawka. Konteksty, wartość, znaczenia*, Lublin 2017, s. 71–72.

⁸⁹ E. Śliwa, *Pedagogika F. Froebela w przedszkolu* [online] dostęp [w:] <http://kolorowy-swiatdzieci.blogspot.com/2015/07/pedagogika-f-froebela-w-przedszkolu.html>, dnia 9.12.2020 r.

gana jako wartość sama w sobie, ale również jako strategia – narzędzie edukacji dziecka w wieku przedszkolnym. Praktycy XXI wieku zwrócili uwagę na wartość zabawy naśladowczej, symbolicznej i iluzyjnej⁹⁰.

Elementem pedagogiki Froebła były dary, czyli materiały dydaktyczne w postaci drewnianych klocków lub mozaik, które on sam opracował i wykonywał, aby w czasie np. czytania dzieciom książek jednocześnie wskazywać dary, co nie pozwalało dzieciom się nużyć i męczyć. Dzieci freblowskie w ogródkach dziecięcych wykonywały również różne prace ręczne, spędzały czas na wolnym powietrzu, tworzyły dary z naturalnych przedmiotów⁹¹.

W obecnym wychowaniu przedszkolnym wskazuje się, że dawanie dzieciom czasu na zabawę swobodną według ich pomysłu, jest bardzo ważnym założeniem edukacyjnym i pedagogicznym. Dzieci w przedszkolach nie mogą mieć zorganizowanego czasu co do minuty. Nie należy im narzucać zabaw dając im do ręki zabawki, czy też zmuszać do uczestnictwa w przedszkolnych zajęciach dodatkowych typu: malowanie, taniec, rytmika itp. Współcześnie nauczyciele wychowania przedszkolnego czasem zapominają, że dziecko bawiąc się tak naprawdę nigdy nie marnuje czasu, ponieważ jakkolwiek spędza czas na zabawie, rozwija swoją wyobraźnię, kreatywność, relacje społeczne⁹².

Wychowanie i nauczanie dziecka według Froebła powinno integrować siły takie jak głowa, ręce i serce, ponieważ wtedy dziecko może mieć zapewnione najlepsze wykształcenie. Wychowanie powinno mieć charakter globalny, gdyż w okresie dzieciństwa mały człowiek powinien zdobywać jak najwięcej doświadczeń, ale powinien również uczyć się samodzielności w działaniu oraz dochodzeniu do wiedzy⁹³.

Współczesne wychowanie przedszkolne pokazuje, że wykorzystanie darów w codziennej pracy przynosi wiele korzyści: umożliwia ćwiczenie wszystkich zmysłów, rozwijanie sprawności ma-

⁹⁰ B. Bilewicz-Kuźnia, *Zabawa życiem dziecka...*, dz. cyt., s. 54.

⁹¹ B. Bus, M. Sitarczyk, *Rola zabawki i zabawy...*, dz. cyt., s. 131.

⁹² E. Śliwa, *Pedagogika F. Froebła ...*, dz. cyt.

⁹³ B. Bus, M. Sitarczyk, *Rola zabawki i zabawy...*, dz. cyt., s. 131

nualnej, koncentracji, koordynacji wzrokowo-ruchowej, pobudza wyobraźnię i myślenie twórcze. Materiał Froebła pozwala kształtować u dzieci różnorodne pojęcia matematyczne, czasami wykraczające poza ramy podstawy programowej, np. ułamki, pojęcia geometryczne. Bardzo ważnym aspektem jest skupienie dzieci podczas pracy z darami i ich wyciszenie. Zabawa z darami uczy dzieci odpowiedzialności i szacunku do powierzonych im przedmiotów – jest to niezwykle ważne w dzisiejszym świecie⁹⁴.

Bibliografia:

1. Bilewicz-Kuźnia B., *Dar Zabawy, Program wychowania przedszkolnego*, Lublin 2017.
2. Bilewicz-Kuźnia B., *Odkrywanie własnych możliwości twórczych i nowych (przez)znaczeń przedmiotów w zabawie*, [w:] Bilewicz-Kuźnia B. (red.) *Zabawa i zabawka. Konteksty, wartość, znaczenia*, Lublin 2017.
3. Bilewicz-Kuźnia B., *Przystosowanie psychospołeczne i współpraca rówieśnicza dzieci działających w małych grupach*, [w:] Uszyńska-Jamroc J., Bilewicz M. (red.), *Kompetencje kluczowe dzieci i młodzieży. Teoria i badania*, Warszawa 2015.
4. Bilewicz-Kuźnia B., *Renesans poglądów pedagogicznych Friedricha Froebła w wychowaniu przedszkolnym XXI wieku – badania w działaniu*, [w:] Nawrot-Borowska M., Zając D. (red.), *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, Bydgoszcz 2017.
5. Bilewicz-Kuźnia B., *Zabawa i nauczanie przez zabawę w podstawie programowej i wybranych programach wychowania przedszkolnego*, „Edukacja Elementarna” 2015, nr 38.
6. Bilewicz-Kuźnia B., *Zabawa życiem dziecka – aplikacja teorii Froebła do praktyki przedszkolnej XXI wieku*, „Forum Pedagogiczne” 2018, nr 2.
7. Blog edukacyjny Odkrywamy świat z Darami Froebła, *Nowe Dary Froebła* [online] dostęp [w:] <http://dary-froebel.blogspot.com/2017/01/nowe-dary-froebela.html>, dnia 9.12.2020 r.
8. Bruce T., *Early childhood practice. Froebel today*, Londyn 2012.

⁹⁴ E. Śliwa, *Pedagogika F. Froebła w przedszkolu ...*, dz. cyt.

9. Brühlmeier A., *Nauczanie w duchu Pestalozziego* [online] dostęp [w:] www.bruehlmeier.info/unterrichten.htm, dnia 13.11.2020 r.
10. Brzezińska A. I., Bątkowski M., Kaczmarek D., Włodarczyk A., Zamecka N., *O roli zabawy w przygotowaniu dziecka do dorosłego życia*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2011, nr 10.
11. Brzezińska A., *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005.
12. Bus B., Sitarczyk M., *Rola zabawki i zabawy w rozwoju psychicznym dziecka. Refleksje pedagoga i psychologa*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela wyzwaniem dla nauczycieli, szansą dla dzieci. Teoria i praktyka*, Lublin 2017.
13. Cywińska M., *Rozwijanie umiejętności językowych i komunikacyjnych dziecka*, Poznań 2016.
14. Dewey J., *Moje pedagogiczne credo*, Warszawa 1972.
15. Elkonin D.B., *Psychologia zabawy*, Warszawa 1984.
16. Fröbel F., *Edukacja ludzka* [online] dostęp [w:] www.friedrich-froebel-online.de/p-%C3%A4-d-a-g-o-g-i-k/original-texte/die-menschenerziehung/, dnia 12.11.2020 r.
17. Gondzik E., *Nauczyciele dobrej roboty. Refleksje z badań nad karierami nauczycieli tyskich*. Tychy 2006.
18. Gruszczyk-Kolczyńska E., *Starsze przedszkolaki. Jak skutecznie je wychowywać i kształcić w przedszkolu i w domu?*, Warszawa 2016.
19. Kobacińska K., *Zabawka w dawnych poglądach pedagogicznych*, [w:] Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska K. (red.), *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*, Poznań 2010.
20. Kot S., *Historia wychowania. Tom 2*, Warszawa 1996.
21. Koźmiński A., Jemielniak D., *Zarządzanie od podstaw. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2008.
22. Królicza M., *Froebel Friedrich*, [w:] Marciarz A. (red.), *Mały leksykon pedagoga wczesnoszkolnego*, Warszawa 2014.
23. Kustosz S., *Friedrich Froebel – od inspiracji do kreacji*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela wyzwaniem dla nauczycieli, szansą dla dzieci. Teoria i praktyka*, Lublin 2017.
24. Kustosz S., *Rymuję i buduję. Rymowanki i wiersze do darów*, Lublin 2014.
25. Leśniak M., *Zabawa*, [w:] Gigilewicz E. (red.), *Encyklopedia katolicka. Tom XX*, Lublin 2014.
26. Liebschner J., *A Child's Work. Freedom and Guidance in Froebel's Education Theory and Practice*, Cambridge 2006.

27. Mac A., *Zabawa w życiu dziecka a dobrostan*, „Zdrowie i Dobrostan” 2013, nr 2.
28. Małek K., *Teatrzyki. Wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę Froebela*, Lublin 2006.
29. Marx J., Steinfeldt E., *Froebel. Koncepcja ramowa*, Warszawa 2014, s. 7.
30. Mazur M. M., *Edukacja dziecka z wykorzystaniem koncepcji Friedricha Froebela w opinii monieckich nauczycieli wychowania przedszkolnego oraz studentów Pedagogiki wczesnoszkolnej i przedszkolnej Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku*, maszynopis pracy licencjackiej napisanej pod kierunkiem dr A. Jacewicz, Białystok 2021.
31. Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007.
32. Okoń W., *Zabawa a rzeczywistość*, Warszawa 1982.
33. Pedagogikum, *Friedrich Froebel – twórca wychowania przedszkolnego* [online] dostęp [w:] www.lxio.wordpress.com/historia-wychowania/friedrich-froebel/, dnia 18.11.2020r.
34. Pedagogikum, *Jan Henryk Pestalozzi – ojciec sierot*, [online] dostęp [w:] www.lxio.wordpress.com/historia-wychowania/jan-henryk-pestalozzi-ojciec-sierot/, dnia 13.11.2020 r.
35. Pernal K., *Badanie i odkrywanie w zabawie heurystycznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2019, nr 3.
36. Pernal K., *Zabawa heurystyczna sposobem na wspieranie dziecięcego badania i odkrywania*, „Wychowanie w Przedszkolu” 2007, nr 9 (31).
37. Romańczak S., *Zabawa to podstawa – „Wychowanie przedszkolne” Strzemeskiej i Weryho*, Warszawa 2015.
38. Stepulak M. Z., *Psychologiczno-etyczna refleksja nad założeniami i wartością aplikacyjną metody Froebela*, [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela wyzwaniem dla nauczycieli, szansą dla dzieci. Teoria i praktyka*, Lublin 2017.
39. Stepulak M. Z., Sitarczyk M., *Istota pedagogiki Friedricha Froebela – wprowadzenie w problematykę* [w:] M. Z. Stepulak, M. Sitarczyk (red.), *Pedagogika Froebela wyzwaniem dla nauczycieli, szansą dla dzieci. Teoria i praktyka*, Lublin 2017.
40. Stepulak M. Z., *Specyfika wychowania moralnego w systemie rodzinnym*, [w:] M. Z. Stepulak (red.), *Specyfika wychowania w systemie rodzinnym*, Lublin 2013.
41. Stepulak M. Z., *Wybrane zagadnienia z psychologii religii*, Siedlce 2001.

42. Stepulak M. Z., *Wybrane zagadnienia z psychologii rozwojowej*, Siedlce 2001, s. 51.
43. Strzemeska J., Weryho M., *Wychowanie przedszkole. Podręcznik dla wychowawców*, Warszawa 1895.
44. Śliwa E., *Pedagogika F. Froebela w przedszkolu* [online] dostęp [w:] <http://kolorowy-swiatdzieci.blogspot.com/2015/07/pedagogika-f-froebela-w-przedszkolu.html> , dnia 9.12.2020 r.
45. Tyborowska K., *Rozwój zabawy*, [w:] M. Żebrowska (red.), *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1972.
46. Waloszek D., *Pedagogika przedszkolna. Metamorfoza statusu i przedmiotu badań*, Warszawa 2006.
47. Wygotski L.S., *Zabawa i jej rola w rozwoju psychicznym dziecka*, [w:] A. Brzezińska (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka*, Poznań 1995.
48. Zjawin J., *Rola pracy i nauczania w koncepcji wychowania integralnego Edmunda Bojanowskiego na tle europejskich prądów wychowawczych XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL 60” 2017, nr 4 (240).
49. Żukiewiczowa Z., *Froebel i Montessori*, „Przedszkole” 1935, nr 5.